

LUND UNIVERSITY

Privattjänstemännens fackliga organisationsmiljö 1880-1930

Kjellberg, Anders

Published in:
TAM-Revy

2003

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Kjellberg, A. (2003). Privattjänstemännens fackliga organisationsmiljö 1880-1930. *TAM-Revy*, (2), 3-14.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Följande artikel är publicerad i TAM-Revy.
Meddelanden från TAM-Arkiv Nummer 2, december 2003 (sid 4-13).

I tabell 3 sid 9 finns ett fel. I kolumnen under Radiotelegr skall det på raden Första kollektivavtal stå 1922 (ej 1919), Första strejkvarsel 1921 (ej 1919) och Första strejk 1921-22 (ej 1919).

TAM-Revy utges av TAM-Arkiv. TAM-Arkiv är en ideell förening som bildades 1984. Medlemskap står öppet för fackliga tjänstemanna- och akademikerorganisationer på riksnivå. TAM-Arkivs uppdrag är att förvara, vårda, tillgängliggöra och tillhandahålla medlemsorganisationernas arkivmaterial samt svara för medlemmarnas kompetensförsörjning i alla frågor som gäller den arkivnära informationshanteringen.

Kontaktuppgifter:

Tel 08-545 415 60

E-post tam-arkiv@tam-arkiv.se

Adress: TAM-Arkiv, Grindstuvägen 48-50, 167 33 Bromma

Hemsida: <http://www.tam-arkiv.se>

TAM-REVY

Meddelanden från TAM-Arkiv • Nummer 2, december 2003

**Privattjänstemännens fackliga
organisationsmiljö 1880-1930** sid 4

Ljus från Lund sid 14

"Postseminarium" sid 15

Privattjänstemännens fackliga organisationsmiljö 1880-1930

Av Anders Kjellberg

När Daco (De anställdas centralorganisation) såg dagens ljus 1931 var det en händelse av historisk betydelse. Och kanske inte bara för Sveriges del, utan även i ett vidare perspektiv. Som bekant varierar andelen löntagare som är med i facket kraftigt mellan olika länder. Allra störst skillnader finner man hos *privatanställda tjänstemän*, dvs just de grupper som Daco rekryterade. Under sitt första decennium bidrog Daco på flera sätt till att Sverige fick en internationellt mycket hög facklig organisationsgrad. Förutom den framgångsrika kampen för 1936 års lag om förenings- och förhandlingsrätt spelade Daco en framträdande roll vid tillkomsten av HTF 1937.

Den här artikeln är en utvidgad och omarbetad version av ett inledande föredrag som jag ombads hålla vid det seminarium om Finn Bergstrands avhandling som TCO och TAM-Arkiv anordnade den 14 okt. och som berörs på annan plats i detta nummer. Artikeln är likväl förkortad, den fullständiga versionen finns dels på TAM-Arkivs hemsida (www.tam-arkiv.se) och på min egen.

Privattjänstemannaförbundens numerära och fackliga utveckling

Först görs en kort tillbakablick till förra sekelskiftet. I tabell 1 redovisas vilka tjänstemannaföreningar som var stora nog för att hamna på listan över Sveriges 40 största fackförbund år 1900. Av tabell 2 framgår att en hel del omkastningar ägt rum tjugo år senare. Bland privat-tjänstemännen dominerade då för-

bunden för bankmän, arbetsledare och kontorister. Medlemstillväxt och facklig utveckling är dock inte samma sak. Som vi skall se varierade graden av facklig orientering starkt mellan tjänstemannaorganisationerna. De största var inte alltid de mest fackliga.

Känslig mellanställning

Till skillnad från inom den statliga sektorn förekom ingen lagstiftning som begränsade de privatanställda tjänstemännens fackliga repertoar, t ex när det gällde rätten att strejka. Begränsningarna låg istället hos tjänstemännen själva och i deras känsliga *mellanställning* mellan arbetare och arbetsgivare. Inte sällan uppfattades tjänstemännen som arbetsgivarnas "förtroendemän". Arbetsledare och befäls personer upplevde efterhand sin position i företagen som allt mer problematisk. Det var en bidragande orsak till Fartygsbefälsföreningens bildande 1907. Under 1910-talet kände arbetsledarna det allt mer besvärande att tvingas uppträda som arbetsgivarnas allierade under arbetskonflikter. Önskemålet att distansera sig från arbetsgiversidan, den s k neutralitetsfrågan, blev i själva verket en av arbetsledarnas viktigaste fackliga frågor under lång tid framåt.

Även avståndet till arbetarklassen ansågs viktigt att markera. Utvecklingen efter första världskrigets utbrott inbjöd till jämförelser mellan arbetare och tjänstemän. Det blev något av en chock för tjänstemännen när deras reallöner utvecklades avsevärt sämre än arbetarnas. Dessutom visade sig arbetsgivarna

oförstående inför den uppkomna situationen. För inte så få fackligt aktiva på tjänstemannansidan framstod LO-förbunden som en beundransvärd förebild. Samtidigt var man mycket noga med att i ord ta avstånd från arbetarfacken och deras metoder. I praktiskt handlande var klyftan ofta betydligt mindre än i retoriken. Som vi skall se hade fram till 1920-talets början ett antal tjänstemannaförbund redan deltagit i strejker eller övervägt att gripa till strejkvapnet.

Fackförbund eller inte?

Det kan ändå ifrågasättas om flera av tjänstemannaorganisationerna omkring 1920 verkligen fungerade som fackföreningar. Det gäller även om man använder en ganska bred definition på fackliga organisationer där uppnådd förhandlingsrätt eller beredskap att strejka inte är absoluta krav. I fokus står *förhandlingar* om löner, allmänna anställningsvillkor mm eller åtminstone att man *aktivt går in för att få förhandlingsrätt*. Det skulle dröja många år innan det kom upp på kontoristföreningarnas dagordning. Det hindrade dem inte från att söka tillvarata medlemmarnas intressen på andra sätt, t ex genom lobbying och opinionsbildning.

Om vi begränsar oss till förhandlingar om löner mm framträder flera handlingsalternativ, varav de båda första här betecknas som fackliga:

1) Förhandlingar äger rum om kollektivavtal eller "normalkontrakt". Normalkontrakt är till skillnad från kollektivavtal inte

bindande, utan istället en rekommendation som företagen uppmanas följa.

- 2) Inga förhandlingar förekommer, men målet är att få till stånd sådana, eventuellt med hjälp av lagstiftning om förenings- och förhandlingsrätt.
- 3) Förhandlingar avvisas som en uppgift för organisationen. Möjligen kan man tänka sig att vördsam vädja till arbetsgivaren. Löner och anställningsvillkor ses framför som en angelägenhet för den enskilde individen och dennes arbetsgivare.
- 4) Lagstiftning om minimilöner och allmänna anställningsvillkor som antingen (a) komplement eller (b) alternativ till förhandlingar.

Om *förhandlingar* om löner mm betraktas som ett centralt inslag i definitionen av en fackförening utsluts alternativen (3) och (4b). Det ligger i linje med den svenska arbetslivsmodellen, där förhandlingar och *partsreglering* dominerar över *statsreglering*. Det kan illustreras med Saltsjöbadsavtalet LO – SAF 1938, som tillkom för att undanröja hotet om lagstiftning.

För att få en klarare bild av olika tjänstemannaorganisationers fackliga utveckling granskas här de åtta ursprungliga Daco-förbunden samt två andra privatjänstemannaorganisationer. I tabell 3 redovisas när man första gången anställde en ombudsman, träffade kollektivavtal, inrättade konfliktfond, varslade om strejk resp. gick ut i strejk. Därmed kommer vi in på om de olika förbunden redan från början hade en facklig identitet och vad som främjade framväxten av en sådan. Ibland skedde utvecklingen språngartat. Vissa gemensamma mönster framträder, men också betydande olikheter mellan förbunden. Vid 1930-talets början fann åtta av förbunden att en gemensam kraftsamling krävdes för att övervinna de svagheter som kännetecknade vart och ett av dem. Det var dags för Daco att göra sin entré på scenen.

Sveriges största fackförbund idag och vid förra sekelskiftet

Sedan år 2002 är SIF Sveriges näst största fackförbund. Då passerade SIF Metall i antalet medlemmar (Kjellberg 2003). Även vid sekelskiftet 1900 fanns ett *tjänste-*

mannaförbund på andraplatsen (se tabell1). Den gången rörde det sig om ett förbund för *offentliganställda* tjänstemän, Sveriges allmänna folkskolläraryrkesförening, bildat åtta år före ettan Metall (1880 resp. 1888). Dagens motsvarighet, Lärarförbundet, är Sveriges fjärde största fackförbund.

För hundra år sedan var det tunnslätt med riksomfattande sammanslutningar bland privatanställda tjänstemän. Flera av dem sysslade endast i begränsad utsträckning med fackliga frågor och var dessutom lokalt baserade. Göteborgs kontoristförening och Sveriges kontoristförening (manliga kontorister i Stockholm) hörde till de största tjänstemannaorganisationerna vid sekelskiftet 1900, även om medlemsantalet var blygsamt jämfört med giganten Sveriges allmänna folkskolläraryrkesförening. Av de 40 största fackförbunden år 1900 var sju tjänstemannaförbund, varav tre inom privat sektor. På plats nr 41 kom Svenska Bankmannaföreningen med ett par hundra medlemmar. I gränsskiktet mellan arbetare och tjänstemän fanns flera förbund bland de sk stats tjänarna. Störst var Postmanna-

Tabell 1. Ett urval av Sveriges 40 största fackförbund år 1900

Rang	Fackförbund	Bildat	Medl.antal	Off/priv	Arb/Tjm	Typ	Anslutet till
1	Metall	1888	13.300	Priv	Arb	Vertik	LO 1904
2	Sv allm folkskol SAF	1880	7.300	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1937
3	Transport	1897	5.500	Priv	Arb	Vertik	LO 1897
18	Postmanna	1886	1.300	Off	Statstj	Vertik	LO 1926
24	Gbg Kontorist GKF	1892	800	Priv	Tjm	Yrkes	Ober
26	Sv Kontorist SvKF	1888	700	Priv	Tjm	Yrkes	Ober
28	Tullmanna STF	1899	600	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1943
34	Handelsresande SHRF	1884	400	Priv	Tjm	Yrkes	Ober
36	För. Sv Landsfiskal FSL	1899	400	Off	Tjm	Yrkes	SN 1933
40	Posttj.män För. PF	1891	300	Off	Tjm	Yrkes	SR 1944

förbundet (nr 18), vilket snart överflyglades av Järnvägsmannaförbundet (nr 21).

Sveriges största fackförbund 1920

Tjugo år senare hade Järnvägsavancerat till Sveriges tredje största fackförbund och bidragit till att förpassa Sveriges allmänna folkskolläraorganisation till sjundeplatsen (se tabell 2). Bankmannaföreningen hade expanderat kraftigt och var nu största tjänstemannaförbundet på den privata sidan, men fick ändå nöja sig med plats nr 22. Precis som år 1900 fanns sju tjänstemannaorganisationer bland de 40 största förbunden, men nu bara två bland privatanställda.

Om vi vidgar 1920 års lista till de 50 största förbunden tillkommer ytterligare fem tjänstemannaförbund inom privat sektor och två inom statlig. Därmed är vi uppe i sju förbund för vardera privat- och offentliganställda tjänstemän. Med sina sammanlagt 11.100 medlemmar i fyra förbund (nr 30, 41, 42, 44), alla grundade åren 1905-07, var arbetsledarna och befälspersonerna talrikast företrädna på den privata sidan. Medan de båda verkmästareförbunden (nr 30 och 42) hade sin tyngdpunkt inom industrin rekryterade övriga fem privatjänstemannaförbund på 50-listan huvudsakligen inom de privata *servicenäringsarna*. Närmare bestämt fanns de inom kommunikationsvä-

sendet (nr 41 fartygsbefäl, nr 44 maskinbefäl respektive nr 43 de enskilda järnvägarnas kontorspersonal), affärsbankerna (nr 22 Bankmannaföreningen) och grossisthandel mm (nr 49 Sveriges Kontoristförening).

När förbunden bakom Daco ville förhandla om löner

Som framgått är syftet med denna artikel att belysa när de åtta ursprungliga Daco-förbunden började förhandla om löner, allmänna anställningsvillkor mm. Arbetsgivare med en avvisande inställning kan naturligtvis under lång tid sätta stopp för förhandlingar och avtal. Tjänstemannaorganisationer som går in för att bryta ned sådant mot-

Tabell 2. Ett urval av Sveriges 50 största fackförbund år 1920 (exkl. SAC)

Rang	Fackförbund	Bildat	Medl.antal	Off/priv	Arb/Tjm	Typ	Anslutet till
1	Metall	1888	69.800	Priv	Arb	Vertik	LO 1904
2	Grov & Fabriks	1891	51.200	Priv	Arb	Vertik	LO 1899
3	Järnvägsmanna	1899	40.600	Off/priv	Statstj	Vertik	LO 1922
7	Sv allm folkskol SAF	1880	16.400	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1937
13	Handels	1906	7.400	Priv	Arb/tjm	Vertik	LO 1910
19	Lokomotivmanna	1908	5.600	Off/priv	Statstj	Yrkes	Ober
22	Bankmanna SBmf	1887	5.500	Priv	Tjm	Vertik	Daco 1931
24	Telegraf & Telefon	1901	4.400	Off	Statstj	Vertik	LO 1931
28	Postmanna	1886	3.800	Off	Statstj	Vertik	LO 1926
29	Sthlms samarbetsn	1919	3.700	Off	Tjm	Vertik	Ober
30	Allm verkmäst SAVF	1905	3.700	Priv	Tjm	Yrkes	Ober (Daco 1931)
36	Underofficers SUOF	1907	3.200	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1941
37	Polis SPF	1903	3.000	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1937
40	Folkskollärare SFlf	1920	2.700	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1941
41	Fartygsbefäl SFBF	1907	2.600	Priv	Tjm	Yrkes	Daco 1931
42	Mek verkmäst SMVF	1906	2.600	Priv	Tjm	Yrkes	Ober (Daco 1931)
43	Järnv kont.pers KPF	1914	2.200	Priv	Tjm	Yrkes	Daco 1931
44	Maskinbefäl SMBF	1906	2.200	Priv	Tjm	Yrkes	Daco 1931
46	Tullmanna STF	1899	1.900	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1943
49	Sv Kontorist SvKF	1881	1.900	Priv	Tjm	Yrkes	Ober (Daco 1937)
50	Kv Telefonist KTTF	1918	1.800	Off	Tjm	Yrkes	TCO 1942

stånd måste rimligen betecknas som fackföreningar. Ett av medlen var intensifierat samarbete för att påverka såväl den allmänna opinionen som regering och riksdag. En av Daco:s viktigaste målsättningar var att lagstiftningsvägen säkra förhandlingsrätten.

Även Kontoristförbundet/HTF uppmärksammas. Det anslöt sig visserligen inte till Daco förrän 1937 men är av intresse för den långa väg kontoristerna hade att gå innan de fullt ut accepterade den fackliga tanken. Vidare tas Journalistföreningen upp. Trots att den sedan starten 1901 hade en facklig orientering och aktivt deltog i processen som ledde fram till Daco anslöt sig föreningen aldrig till den nya centralorganisationen.

Bankmännen 1919: med språng mot fackliga mål

För vissa tjänstemannaorganisationer skedde utvecklingen *språngartat*. Bankmannaföreningen är ett tydligt exempel. Enligt dess egen självförståelse var året 1919 avgörande för föreningens ”övergång från kamrat- och klubborganisation till fackförening” (Viktor von Zeipel i *Bankvärlden* nr 4 1937). Första världskrigets kraftiga prisstegringar samt personaluppsägningar i samband med 1910-talets banksammanslagningar innebar en radikal förändring för en tidigare höglönlad grupp som haft goda och trygga arbetsförhållanden förutom karriärmöjligheter och högt socialt anseende. Enligt föreningens förste ombudsman, Viktor von Zeipel, intog de svenska banktjänstemännen fram till första världskriget en ”enastående förnämlig ställning” inte bara jämfört med andra privatanställda, utan också i förhållande till sina kolleger i andra länder. Bankerna framstod som patriarkaliska mönsterarbetsgivare. Men det tog abrupt slut när banktjänstemännen i stort sett blev utan den kompensation för dyrtiden som arbetarna uppnådde gen-

om sina fackföreningar. Följden blev att bankmännens reallöner minskade drastiskt. Trots att bankerna mot slutet av kriget gjorde ”lysande konjunkturvinster” ställde de sig oförstående till de anställdas krav.

Nu skedde något av en revolution inom Bankmannaföreningen. Under 1919 avlöste massmötena varandra. Ett tusental nya medlemmar skrevs in enbart under mars. Föreningens förste ombudsman tillsattes och lokalavdelningar inrättades runtom i landet. En grundplåt lades till den framtida stridsfonden. Frågan om förhandlingsrätt fick, liksom återställandet av bankmännens levnadsstandard till 1914 års nivå, högsta prioritet. Ett tag övervägdes t o m möjligheten att gå i strejk (Palmquist 1962 s 75ff). Redan 1920 bad man om regeringens hjälp för att med bankerna få ett avtal om förhandlingsrätt, men utan resultat. Samarbetet med andra tjänstemannagrupper intensifierades under 1920-talet. Det pekade fram mot bildandet av Daco 1931 och den av föreningen och Daco hett eftersträlvade lagen om förenings- och förhandlingsrätt (1936).

Kontoristerna: från god vilja till förhandlingsrätt

Även kontoristföreningarnas medlemmar fick känna av dyrtiden, men längre än att vädja till företagens goda vilja ville man inte gå. Istället för kollektiva aktioner rekommenderades individuella förhandlingar. Det motiverades med att kvalifikationsgraden varierade starkt inom kontoristkåren och att ”Kontoristerna äro att betrakta såsom medhjälpare och förtroendemän inom den firma eller det företag där de äro anställda” (*Kontorsvärlden* oktober 1920). Här hade man samma uppfattning som arbetsgivarsidan, som för övrigt var företrädd inom själva föreningen. Sveriges Kontoristförening var dock enda kontoristföreningen som be-

viljade företagare *aktivt* medlemskap, dvs med rösträtt och valbarhet till uppdrag (Andersson 1999 s 218). Till de ideologiska skälen att avstå från kampmetoder kom kontors- och butiksbiträdesföreningarnas bristande resurser att tvinga fram avtal (aa s 215). De kvinnliga kontoristernas löner var så låga att inte mer än mycket blygsamma medlemsavgifter var möjliga (Östberg 1997 s 141).

När Svenska Kontoristförbundet (som fram till omorganisationen 1935 hette Svenska Kontoristföreningarnas Förbund) bildades 1923 ansågs det fortfarande viktigt att markera ett avstånd till fackliga organisationer. Det hindrade inte att både de allmänna anställningsvillkoren och pensionsfrågan fick en framträdande plats på dagordningen (Andersson 1999 s 101). Med sina 7.000 medlemmar var förbundet 1931 den näst största privatjänstemannaorganisationen i Sverige (aa s 105f). Endast Sveriges Arbetsledareförbund, SALF var större. Kontoristförbundets anslutning till Daco skulle dock dröja ännu några år, bl a till följd av dess svaga ekonomi och lösliga struktur. Vidare saknade förbundet fram till 1934 egen ombudsman.

Först efter omorganiseringen 1935 och samgåendet 1937 med Svenska Affärsmedhjälparförbundet till Handelstjänstemannaförbundet (HTF) öppnades dörren till Daco. Ett annat steg på vägen mot Daco-medlemskap var att kravet på lagfäst förenings- och förhandlingsrätt togs med i 1932 års program (aa s 131f). Men ännu hade förhandlingsstrategin en relativt undanskymd plats. I fokus stod istället förbundets förslag till ”normalkontrakt”, som presenterades vid 1929 års kongress (aa s 104f; Heggstad 1987 s 53ff, 189, 192). Det innehöll en önskelista om regler för arbetstid, sjuklön, semester, uppsägningstid mm. Flera av dem rymdes i det förslag om arbetsavtal som förbundet lanserade

via Liberala föreningen i Stockholm och som 1931 i modifierad form lades på riksdagens bord genom en högermotion (Andersson 1999 s 169ff). Den socialdemokratiska regeringen grusade emellertid Kontoristförbundets förhoppningar om att lagstiftningsvägen driva igenom 1929 års normalkontrakt.

Facklig sjösättning redan från början

I kontrast till Bankmannaföreningen och Kontoristförbundet hade flera privattjänstemannaorganisationer redan från allra första början en klart facklig karaktär. Hälften av de åtta föreningar som 1931 var med om att bilda Daco hör till denna kategori (jämför tabell 3), bl a de tre förbund som huvudsakligen rekryterade sina medlemmar till sjöss:

1) Svenska Maskinförbundet (SMBF), bildat 1906, fick sitt första kollektivavtal med Sveriges Redareförening (likaledes grundad 1906) redan under sitt första år (Söre 1951 s 279, 391ff). SMBF bildades av de betydligt äldre maskinförbunden i Stockholm, Göteborg och Malmö. Ett problem vid tiden för förbundets grundande var att lönerna pressades av det stora antalet nyexaminerade maskinförbudsmedlemmar. Det förvärrades av att maskinförbudsmedlemmar från olika föreningar bjöd under varandra (aa s 19). Denna alltmer brännande fråga aktualiserade ett riksomfattande samarbete, men det nya förbundet förblev relativt lösligt ända fram till 1941 då gemensamma stadgar och gemensam administration kom till stånd.

Maskinförbundets första strejk inträffade 1921. Formellt proklamerades den som vägran att mönstra till andra löner än de som fanns i förbundets avtalsförslag (aa s 405ff). Redareföreningen förbjöd rederierna att anställa maskinförbudsmedlemmar till högre löner än i det gamla avtalet. Följden blev att sjöfarten stoppades allteftersom fartygen anlände till svensk hamn. Den djupa konjunkturnedgången medverkade till

att förbundet förlorade den fyra månader långa konflikten. En ”raffinerad” form av strejkbryteri förekom då Kommerskollegium tillät att obehöriga personer mönstrades som maskinförbudsmedlemmar ”om behörigt maskinförbud inte fanns att få *mot rimliga villkor*” (Finnman & Persson 1998 s234ff).

2) Sveriges Fartygsbefälsförening (SFBF) bildades 1907 sedan såväl sjömännen som maskinförbudens och redarna organiserat sig. Sjökaptenerna och styrmännen kom enligt föreningens 1932 utgivna historik ofta ”i en otrevlig mellanställning” och fick så gott som alltid dra det kortaste strået ”på grund av sin maktlöshet” (*Sveriges Fartygsbefälsförening 1907-1932* s 3). Redan under första året slöts det första kollektivavtalet. Det innehöll lönetariffer för styrmännen, men inte för kaptenerna, som skulle få vänta länge på att få sina löner avtalsmässigt reglerade. En gummiparagraf om att styrmännens avtal skulle tillämpas ”i möjligaste mån” borgade för stridigheter då vissa rederier inte ville följa tariffen (aa s 32f).

1914 var föreningen invecklad i sin första ”vägran att gå till sjöss” (aa s 37). Strejken avblåstes snart för att undvika att allmänna opinionen vändes mot de strejkande med tanke på första världskrigets utbrott. Fyra år senare undertecknades det första *bindande* kollektivavtalet i föreningens historia. Motpart var denna gång Skärgårds- och Mälareflottornas Redareförening (*Nautisk Tidskrift* nr 3 1919). Även befälhavarna omfattades av lönetariffen. Det vägrade Sveriges Redareförening för sin del fortfarande gå med på.

År 1929 utbröt en 2,5 månader lång strejk som Fartygsbefälsföreningen inte lyckades ro i hamn med någon större framgång. En sak man inte räknat med var att ett stort antal styrmän som lämnade fartygen när strejken bröt ut, men utan att avmönstra, återfördes av

polisen. Dessutom lät flera redare stämna dem för ”rymning” (aa nr 5, 7 1929). Det bidrog till att förlänga strejken, som i huvudsak blev en styrmänsstrejk då rederierna med diverse metoder lyckades övertala många befälhavare att återgå till arbetet (aa nr 6, 9 1929). Befälhavarna blev, till skillnad från styrmännen, även denna gång utan tarifföner. Trots påfrestningarna lyckades föreningen medlemsmässigt hålla ställningarna med oförändrat 2.100 medlemmar vid årets slut.

I föreningens medlemstidning konstaterades året före Daco:s bildande: ”Ingenting kan vinnas utan de största ansträngningar, vare sig det gäller ernå aldrig så rimliga löner från arbetsgivaren eller ett beaktande av våra krav hos myndigheterna” (aa nr 7 1930). Känslan av att befinna sig i en missgynnad position, klämd mellan giganterna LO och SAF, fick föreningen att sätta stort hopp till Daco (aa nr 3 1931, nr 5 1931).

3) Sveriges Radiotelegrafistförening (SRF), bildad 1919, fick en flygande start som fackförbund. Samma år ingick föreningen efter en långvarig strejk ett kollektivavtal med Sveriges Redareförening (Malmström 1939 s 55f).

Järnvägarnas KPF inne på fackliga banan från start

Ännu ett förbund inom kommunikationssektorn, Svenska Järnvägarnas Kontorspersonalförbund (KPF), var från första stund inne på den fackliga banan. Förbundet bildades 1912 av tre föreningar vid de enskilda järnvägarna, en för vardera stationsskrivare (bildad 1902), stationsföreståndare (1906) och kontorsbiträden (1907). Genom att samla krafterna ville man få inflytande på lönesättningen (Björnsson 1962 s 18). Redan från början hade KPF en mycket heterogen sammansättning. Snart hårdnade motsättningarna mellan stationsföreståndarna och kontorsbiträdena, medan

Tabell 3. De ursprungliga Daco-förbunden och några andra privatjänstemannaförbund

Kategori	Bankmän	Industri	Arbetsledare	Maskinbefäl	Fartygsbefäl	Radiotelegr
Förkortat namn	SBmf	SIF	SALF	SMBF	SFBF	SRF
Bildad	1887	1920	1905	1906	1907	1919
Ombudsman	1919	1930	1920	1906; 1923	1908	1921 el tid.
Daco-medlemskap	1931	1931	1931	1931	1931	1931
Konfliktfond	1930	1938	1938	1919	1948	(1948)
Första kollektivavtal	1946	1942	1935	1906	1907	1919
Första huvudavtal		1957	1959			
Första strejksvarsel	1946	1944	1955	1921	1914	1919
Första strejk	1955, 1981	1948	1963	1921	1914	1919
Arbetsgivarorg	BFO/BAO	VF m fl	VF m fl	Redareför	Redareför	Redareför
Bildad år	1937	1902	1902	1906	1906	1906

Kategori	Järnv kontorspers	Grafiska fakt	Journalister	Kontorister	Handelstjm
Förkortat namn	KPF	SGFF	SJF	SKF	HTF
Bildad	1912	1908	1901	1923	1937
Ombudsman	1914	1936	1929	1934	1937
Daco-medlemskap	1931	1931	-	1937	1938
Konfliktfond	-	1955	1947	-	1942
Första kollektivavtal	1919	1932, 1939	1916, 1954	-	1937
Första huvudavtal	1919 (fredsplikt)		1937, 1969	-	1962
Första strejksvarsel	-	-	1950	-	1944
Första strejk	-	-	1951	-	1947
Arbetsgivarorg	Sv Järnv Arbgf	Tryckeri/TA	TU/TA	SAF m fl	HAO m fl
Bildad år	1906	1916/1935	1898/1935	1902	1930

Anm. För närmare förklaringar se den längre versionen av denna artikel

stationsskrivarna tidvis intog en medlande roll (aa s 165). Efter två år lämnade biträdena förbundet för att återkomma 1918. När KPF rekonstruerades efter kontorsbiträdenas utträde 1914 var en av de första åtgärderna att tillsätta en ombudsman. Lönefrågan och anställningsvillkoren gavs hög prioritet.

Inte minst bland kontorsbiträdena var missnöjet stort med den "normallönestat" som tillämpades av Svenska Järnvägarnas Arbetsgivarförening. Visserligen fick KPF träffa arbetsgivarna flera gånger innan lönestaten i grönt omslag, "gröna nöden", publicerades 1912. I grunden rörde det sig om ett arbetsgivariktat (aa s 211ff). Kontorsbiträdenas missnöje var desto större som deras löner hade utlämnats i dokumentet. Mot sin vilja företrädde de istället av Järnvägsmannaförbundet, vars hu-

vudavtal utestängde all kontorspersonal utom just *kontorsbiträdena* från medlemskap. Trots att mycket få kontorsbiträden var medlemmar i detta blivande LO-förbund fastställdes deras löner i Järnvägsmannavtalet (aa s 210ff). Sju år senare beviljades KPF förhandlingsrätt, inkl. för sina kontorsbiträden, men så sent som 1918 slöt Järnvägsmannaförbundet avtal för dem.

År 1919 träffade KPF två avtal med Svenska Järnvägarnas Arbetsgivarförening: (1) ett kollektivavtal om löner och allmänna anställningsvillkor, samt (2) ett huvudavtal om skiljedomstol samt förliknings- och skiljenämnd. Huvudavtalet, som tillämpades även sedan 1936 års lag om förenings- och förhandlingsrätt kommit till stånd, innebar fredsplikt och obligatorisk skiljedom även i intressetvister, dvs angående löner mm.

Journalisterna: seglivat "normalkontrakt" trots bristande genomslag

Även Svenska Journalistföreningen (SJF) tillhör de förbund som från första början hade en facklig orientering, om än med vissa reservationer. SJF var inriktat på förhandlingar för att uppnå fackliga mål, men till skillnad från sjöbefälsförbunden dröjde det länge innan man var beredd att tillgripa strejker (Petersson 2002 s 43, 47). Vidare undvek man i det längsta att ingå reguljära kollektivavtal. Istället föredrog majoriteten av journalisterna länge *normalkontrakt*. Till skillnad från ett kollektivavtal var det *inte bindande*. Motparten i förhandlingarna var varken en arbetsgivarorganisation eller de enskilda tidningarna utan istället Tidningsutgivareföreningen (TU), dvs en i förhållande till journalisterna täm-

ligen kollegial förening. TU rekommenderade sina medlemmar att tillämpa normalkontraktet. De tidningar som följde rekommendationen tecknade i sin tur kontrakt med de *enskilda journalisterna* i överensstämmelse med normalkontraktets regler om minimilön mm.

Även om Journalistföreningen långtifrån var en fackförening av LO-modell var det ändå fackliga krav som låg bakom dess grundande. Närmare bestämt krav om trygghet i anställningen och en skälig minimilön (Andersson & Hjern 1951 s 17). Det första normalkontraktet mellan SJF och TU innehöll minimiregler för såväl löner som allmänna anställningsvillkor. Men det lät vänta på sig och undertecknades först 1916, femton år efter föreningens bildande. Det ersattes av nya normalkontrakt 1919 och 1923, men sedan tog det nästan tjugo år innan det var dags för nästa (1942). Därefter blev det tätare mellan varven.

Redan från början var normalkontraktets efterlevnad dålig och skulle så förbli. En utredning 1935 visade att endast 40 procent av Journalistföreningens medlemmar nådde upp till den minimilön som stipulerades i normalkontraktet (*Journalisten* nr 11 1935). När en ombudsman anställdes på halvtid 1/1 1929 blev en av dennes viktigaste uppgifter att resa omkring för att förmå tredskande tidningar att tillämpa normalkontraktet (aa nr 9 1931, nr 9 1941). Viss hjälp fick man också av den partssammansatta Pressens förtroendenämnd som började sin verksamhet 1937.

Först 1954 slöts ett kollektivavtal med Tidningarnas Arbetsgivareförening (TA). Fram till dess föredrog förbundsledningen överenskommelser med TU framför kollektivavtal med TA. Röster för kollektivavtal hade inte saknats, särskilt inte i föreningens radikala södra krets där bl a den socialdemokratiska tidningen *Arbetet* fanns. Om man jämför med andra tjänste-

manorganisationer var förhandlingsrätten en icke-fråga under 1920- och 30-talen eftersom Journalistföreningens ledning och medlemsmajoritet var nöjd med den form av förhandlingar som praktiserades alltsedan 1916. Inte desto mindre kom 1936 års lag till viss nytta när det gällde att få normalkontraktet godkänt av de enskilda tidningarna.

Även om Journalistföreningen alltid haft en facklig karaktär, var det först efter andra världskriget som den kom att likna andra fackförbund. Man byggde nu upp en stridsfond, utvidgade den halva ombudsmannatjänsten till en hel och anslöt sig till TCO (1947). Dessförinnan hade föreningen gång på gång avvisat Daco-medlemskap (aa nr 7, 8 1931, nr 10 1941, nr 9 1944, nr 10 1946). Framför allt ifrågasattes nyttan av Daco då föreningen sedan länge tillerkänts förhandlingsrätt. För det andra var meningarna delade om *vilken* centralorganisation som man stod närmast. Här spelade de politiska sympatierna in. För det tredje var känslan av kollegialitet mellan journalisterna och pressen ett mentalt hinder för anslutning till en topporganisation. Man ville inte ha andra lojaliteter än till den egna tidningen och den egna yrkesorganisationen. Många befara- de att den stora spännvidden i politiska orienteringar och värderingar bland journalisterna skulle leda till konflikter mellan den egna, yrkesmässigt framförda ståndpunkten och centralorganisationens. Att journalisterna häri hade en unik ställning som inte liknade någon annan yrkesgrupp, var en inte sällan framförd åsikt.

Grafiska arbetsledarna: från tomt formulär till kollektivavtal

Arbetsledarna befann sig i ett känsligt dilemma av en helt annan typ. Inom tidningarna och boktryckerierna representerades de av Sveriges Grafiska Faktorsförening (SGFF),

bildad 1908 genom en utbrytning ur Svenska Typograförbundet. Ett av de viktigaste skälen till att de grafiska arbetsledarna tog detta steg var deras ömtåliga mellanställning mellan arbetare och arbetsgivare, som båda var välorganiserade (*Grafiska Faktors- och Tjänstemannaförbundet 1908-1983* s 11, 179). Faktorererna upplevde att de utsattes för "oförskylda anmärkningar" från såväl över- som underordnade. De efterlyste också ett forum som tog upp deras speciella angelägenheter. Nu fick man ett sådant, men många förblev dubbelorganiserade genom att behålla medlemskapet i Typograförbundet.

Under 1920-talet föreslog Göteborgsavdelningen att man skulle försöka få till stånd ett kollektivavtal, men föreningen valde att gå försiktigt tillväga och verka för ett "normalkontrakt" (aa s 58f, 81f). År 1928 fördes för första gången förhandlingar med boktryckeriernas och tidningarnas arbetsgivarorganisationer. Man kom överens om ett *formulär* för normalkontrakt men utan specificerade minimiregler. De enskilda företagen och faktorerna rekommenderades fylla i det för att reglera uppsägningstid, sjukdomsersättning och semester. Jämfört med muntliga avtal var det naturligtvis ett framsteg. Genom att kontakt etablerats var man på central nivå delvis erkänd som förhandlingspart. Fyra år senare (1932) träffades en pensionsöverenskommelse, i realiteten förbundets första kollektivavtal (aa s 85). Men fortfarande var förhandlingsrätten inte formellt erkänd av vare sig de grafiska arbetsgivarförbunden eller tidningsarbetsgivarna.

SALF: stegvis utveckling mot fackliga mål

Så småningom (1967) anslöt sig Grafiska Faktorsförbundet till Sveriges Arbetsledareförbund, SALF. Samma väg gick maskinbefälen 1979 och fartygsbefälen 1986. SALFs ursprung brukar sökas till-

baka till Sveriges Allmänna Verkmästareförbund (SAVF), som grundades 1905. Lönefrågan stod då inte alls i förgrunden, till skillnad från hos de båda sjöbefälsförbunden, som bildades under de närmast följande åren. Men precis som för bankmännen blev ”lönen det stora bekymret” till följd av de starkt fördyrade levnadsomkostnaderna under första världskriget (Ahlberg 1955 s 28ff). Ett missnöje växte fram när medlemmarna såg att arbetarna förutom höjda timlöner även fick dyrtidstillägg, medan de själva i stort sett blev lottlösa. Förbundet vägrade i det längsta att befatta sig med lönefrågan trots att arbetarnas löner ofta passerade arbetsledarnas (aa s 34f, Molin 1998 s 58ff). Lönen betraktades istället som en fråga mellan den enskilde arbetsledaren och arbetsgivaren.

Samma passiva hållning intog Grafiska Faktorsförbundet och även den tredje arbetsledarorganisationen, Sveriges Mekaniska Verkmästareförbund (SMVF), bildad 1906. Sent omsider gjorde de båda verkmästareförbunden en gemensam vädjan till arbetsgivarna, men när den nådde fram till de enskilda företagen hade den annalkande depressionen redan börjat kasta sin skugga. Som en reaktion mot verkmästareförbundens passivitet i lönefrågan bildades 1919 Svenska Förmansförbundet. På fem månader fick förbundet över 1.000 nya medlemmar. Under den svåra depressionen vid 1920-talets början svängde SAVF om och fick enligt Ernst Ahlberg, förbundets förste ombudsman, en klart facklig karaktär (Ahlberg 1955 s 57).

Ett tydligt tecken på SAVF:s omorientering i facklig riktning var att 1922 års kongress rekommenderade förhandlingar med arbetsgivarna för att förbättra medlemmarnas ekonomiska och sociala förhållanden. Förhandlingsinvertna avvisades i regel av företagen, som menade att vare sig arbetsledar-

ler arbetsgivarorganisationer skulle blanda sig i det som var en sak direkt mellan parterna (Ahlberg 1955 s 96ff). Trots svårigheterna lyckades arbetsledarorganisationerna genom okonventionella metoder inte sällan komma till tals med företagen och lösa en del av medlemmarnas problem. När det blev tydligt att resultat kunde uppnås ville medlemmarna ha mer och mer av förhandlingar. Kravet på förhandlingsrätt svetsade samman arbetsledarkåren och framträdde alltmer som en kardinalfråga.

Även synen på arbetskonflikter radikaliserades steg för steg. Från att under storstrejken 1909 helt och hållet ha identifierat sig med arbetsgivar sidan, blev rätten till neutralitet under arbetskonflikter så småningom ett viktigt arbetsledarkrav. Ett kollektivavtal mellan SALF och Sveriges Verkstadsförening (VF) 1935 bekräftade neutralitetsrätten (aa s 24f). VF erkände samtidigt arbetsledarnas *förhandlingsrätt*. Det var därför logiskt att komplettera neutralitetsavtalet med en *förhandlingsordning*. Förhandlingar om löner mm skulle i första hand föras ute i företagen där de lokala förhållandena, inte generella regler, tjänade som utgångspunkt (Molin 1998 s 100, 146).

SAVF inrättade 1922 en ”skyddsfond” för att hålla arbetsledare som iakttog neutralitet under arbetskonflikter skadeslösa. Sexton år senare omvandlades den till en konfliktfond att sättas in vid kränkningar av föreningsrätten samt om ”förbundet måste sätta hårt mot hårt” under avtalsförhandlingar (aa 1938 s 150). Det innebar en revolution i tänkesätt jämfört 1900-talets början då arbetsledarna under strejker uppfattade sig som ”principalens ställföreträdare” (Ahlberg 1955 s 24). När reservfonden 1938 omvandlades till konfliktfond var medlemsammansättningen betydligt bredare än under 1900-talets första decennier. Här spelade 1920-talets

samgåenden mellan de tre arbetsledareförbunden en klar roll. Verkmästareförbunden organiserade i första hand just verkmästare, medan Förmansförbundets medlemmar hade en mindre framträdande ställning i företagen (Molin 1998 s 50, Ahlberg 1955 s 37, 54). SAVF:s radikalisering 1922, då förbundet tog klar ställning för neutralitet i arbetskonflikter, underlättade sammanslagningen med Förmansförbundet två år senare. Nästa steg i kraftsamlingsprocessen togs 1928 när Sveriges Mekaniska Verkmästareförbund anslöt sig.

SIF: från passivitet till verklig intresseorganisation

Bland de åtta förbund som grundade Daco 1931 var SIF, om man bortser från arbetsledarna, ensamt inom industrin. Vid starten 1920 var förbundet koncentrerat till verkstadsindustrin, därav namnet Sveriges Verkstädernas Tjänstemannaförening (SVT). Det ändrades till Svenska Industritjänstemannaförbundet (SIF) för att markera att man från 1931 rekryterade inom *samtliga* industribranscher.

Jämfört med Bankmannaföreningen förefaller första världskrigets omvälvande erfarenheter inte fått något större genomslag på SVT/SIF av döma av de ytterst blygsamma målen i dess första program (Malmström 1945 s 17ff, 27f). Större delen av 1920-talet förflöt i passivitetens tecken. Omvandlingen till en ”verklig intresseorganisation” kom sent, men gick sedan desto snabbare (aa s 55ff). Ett nytt program med krav om förhandlingsrätt, bättre anställningsvillkor mm antogs 1930. En ombudsman tillsattes samma år. Hjälpt av välvillig publicitet började medlemsantalet expandera kraftigt: från ca 350 vid det nya programmets antagande april 1930 till 18.900 vid årsskiftet 1940/41. SIF var nu Daco:s i särklass största förbund.

Hälften av Daco:s grundar- förbund fackliga redan när de bildades

Av genomgången har framgått att hälften av de åtta förbund som grundade Daco 1931 hade en klart facklig karaktär redan från sin start. Alla dessa fyra förbund tillhörde kommunikationssektorn. Tre av dem var relativt homogena yrkesförbund med medlemmarna till sjöss: Maskinbefälsförbundet, Fartygsbefälsföreningen och Radiotelegrafistföreningen. Det fjärde förbundet fanns vid de privata järnvägarna och var avsevärt heterogenerare: Järnvägarnas Kontorspersonalförbund (KPF). Gemensamt för alla fyra var att yrkets natur gjorde det svårt att ersätta medlemmarna med strejkbrytare under arbetskonflikter (jfr Bergstrand 2003 s 34f). Vidare fick strejker ett snabbt genomslag i en samhälleligt strategisk sektor. Detsamma gäller journalisterna om vi vidgar skaran till förbund som aktivt deltog i förberedelserna till Daco, men som inte gick med.

Alla de tre sjöförbunden tecknade kollektivavtal redan under sitt första verksamhetsår och genomförde strejker senast ca 1920. Inom KPF fördröjdes processen av den svåra splittringen mellan de olika yrkesgrupperna. Inte förrän 1919 skrevs de första avtalen under, sju år efter förbundets grundande. Det hände också mycket annat på den fackliga tjänstemannafrenten omkring 1920. Under 1919 förvandlades Bankmannaföreningen definitivt till en facklig organisation, men det skulle dröja länge innan man uppnådde förhandlingsrätt och kollektivavtal. Även bland arbetsledarna var en omorientering i facklig riktning på gång. Det blev tydligt under SAVF:s kongress 1922. Tjänstemännens starkt fallande reallöner under första världskriget fungerade som en väckarklocka, särskilt som arbetarna hade en betydligt förmånligare löneutveckling. SVT/SIF behövde lite

längre tid på sig, men när en ny generation tog över kommandot vid 1920-talets slut gick det desto snabbare. Det 1923 bildade Kontoristförbundet var långsammare. Mot slutet av 1920-talet och början av 1930-talet accelererade omorienteringen i riktning mot ett modernt fackförbund, men inte förrän 1937 uppfylldes kraven för Daco-medlemskap.

Vartannat Daco-förbund utan förhandlingsrätt 1931

Vid tiden för Daco:s grundande hade fyra av de ursprungliga förbunden ännu inte tecknat något kollektivavtal. De var Bankmannaföreningen, SIF, SALF och Grafiska Faktorsförbundet. Inte heller Kontoristförbundet eller Journalistföreningen var avtalspartners. Visserligen hade Journalistföreningen redan 1916 kommit överens med Tidningsutgivareföreningen (TU) om ett *normalkontrakt*, men det var inte var något annat än en *rekommendation* om minimilöner och allmänna anställningsvillkor. Eftersom det inte var ett bindande avtal blev täckningsgraden låg. Tolv år senare fick de grafiska faktorerna efter överläggningar med arbetsgivarna en annan form av "normalkontrakt". Det innehöll inte ens några rekommendationer, utan inskränkte sig till ett tomt *formulär* att på lokal nivå fyllas i av arbetsgivaren tillsammans med den enskilde arbetsledaren.

Kontoristförbundets "normalkontrakt" från 1929 representerar en tredje variant. Till skillnad från de grafiska faktorernas innehöll det specificerade anställningsvillkor. Svagheten var att en överenskomelse med en motpart sänkades. Istället gick Kontoristförbundet in för att *lagvägen* driva igenom innehållet i normalkontraktet, vilket visade sig vara en återvändsgränd.

Bland förbunden utan förhandlingsrätt var Bankmannaföreningen vid 1920-talets början ensam om att driva denna fråga (Berg-

strand 2003 s 23f). Ännu 1927 intog SVT/SIF en passiv hållning (aa s 31f). Men sedan började det svänga om. Det gäller även SALF. Vid en skandinavisk arbetsledarkonferens 1929 framfördes bestämda krav på förhandlingsrätt (aa s 25). Förhandlingsrätten fanns med som första punkt i SVT/SIF:s arbetsprogram 1930 (Malmström 1945 s 59). Under april 1936 krävde SIF och Bankmannaföreningen gemensamt en omedelbar lösning av förenings- och förhandlingsrättsfrågan (Bergstrand 2003 s 51).

Tio privattjänstemannaförbund väljer väg

Av de tio studerade förbunden hade Kontoristförbundet längst väg att gå innan man var beredd att ompröva sin negativa inställning till avtalsförhandlingar. Journalistföreningen var redan från starten fackligt orienterad, men valde genom satsningen på normalkontraktet en försiktig handlingslinje. Redan från 1910-talet fanns förespråkare för kollektivavtal, men det skulle dröja åtskilliga decennier innan föreningen övergav normalkontraktet. De grafiska faktorerna uppträdde ännu försiktigare, trots sitt ursprung i Typografförbundet, Sveriges äldsta fackförbund. Precis som arbetsledarkollegorna i SALF och dess föregångare uppfattade de sig länge som arbetsgivarnas "förtroendemän". Alla arbetsledarförbunden (utom Förmansförbundet) kännetecknades av en *gradvis* utveckling mot fackliga mål. Trots starkt sjunkande reallöner hade de ännu vid första världskrigets slut vägrat engagera sig i lönefrågan. Krav från medlemmarnas sida tvingade förbunden att tänka om.

Två förbund, Bankmannaföreningen och SVT/SIF kännetecknas av att utvecklingen av ett fackligt medvetande skedde *språngartat*, 1919 resp. tio år senare. Som framgått hade de fyra kommunikationsförbunden (fartygsbefäl, maskinbefäl, radiotelegrafister resp. kontors-

personal vid de privata järnvägarna) alla en klart facklig identitet redan från starten. Det var således en brokig skara som grundade Daco, även om alla med tiden fått en allt tydligare facklig karaktär. Det förklarar också varför de upplevde ett behov att samla sina krafter. Mycket återstod innan privat-tjänstemännen fått sina angelägenheter ordnade på ett tillfredsställande sätt.

Referenser

- Ahlberg, Ernst (1955) *Arbetsledarna och deras organisation* Stockholm: Sveriges Arbetsledareförbund
- Andersson, Nils & Hjern, Harald (1951) *Svenska Journalistförbundet 1901-51* Stockholm: SJF
- Andersson, Rolf G B (1999) *I legostadgans skugga* Stockholm: HTF
- Bankvärlden*
- Bergstrand, Finn (2003) *Daco 1931-1937* Stockholm: TAM-Arkiv
- Berättelse över verksamheten inom Handels-tjänstemannaförbundet* 1944, 1946, 1955
- Berättelse över verksamheten inom Sveriges Arbetsledareförbund* 1937, 1945, 1953, 1955, 1963
- De första decennierna* (1957) Stockholm: HTF
- Finnman, Karl-Erik & Persson, John E (1998) *Från talgkokare till teknisk chef* Göteborg: Tre Böcker
- Grafiska faktors- och tjänstemannaförbundet 1908-1983* Stockholm: GFT
- Heggestad, Börje (1987) *En tryggad tjänstemannaställning*. Stockholm: HTF
- Journalisten*
- Kjellberg, Anders (2003) "Arbetsgivarorganisationer och fackföreningar i ett föränderligt arbetsliv" i Casten von Otter (red) *Ute och inne i svenskt arbetsliv* Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Kontorsvärlden*
- Malmström, C Gösta (1939) *Vad är DACO?* Stockholm: Daco
- Malmström, C Gösta (1945) *Svenska Industritjänstemannaförbundet 1920-1945* Stockholm: SIF
- Molin, Karl (1998) *Den moderne patriarken* Stockholm: Almqvist & Wiksell
- International
- Nautisk Tidskrift*
- Palmquist, Gunnar (1962) *Segrande samverkan* Stockholm: Svenska Bankmannaförbundet
- Petersson, Birgit (2002) "Journalistyrkets långsamma professionalisering" i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red) *Tema: Presshistoria* (Sylwan 11) Göteborg: NORDICOM-Sverige
- Sveriges Fartygsbefälsförening 1907-1932* Stockholm (1932): SFBF
- Söre, Anders (1951) *Från Machinistsamfundet 1848 till Svenska Maskinbefälsförbundet 1951* Stockholm; SMBF
- Östberg, Kjell (1997) *Efter rösträtten* Stockholm: Symposium